

WOLFSTIJD

Harald Jähner

Wolfstijd

Duitsland en de Duitsers
1945-1955

Vertaald door
Anne Folkertsma en Jantsje Post

Uitgeverij De Arbeiderspers
Amsterdam · Antwerpen

De vertalers ontvingen voor de vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Deze vertaling werd ondersteund door een subsidie van het Goethe-Instituut.

Eerste en tweede druk september 2020

Derde en vierde druk november 2020

Vijfde druk december 2020

Copyright © 2019 Rowohlt, Berlin Verlag GmbH, Berlijn

Copyright Nederlandse vertaling © 2020 Anne Folkertsma en Jantsje Post/
bv Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam

Oorspronkelijke titel: *Wolfszeit. Deutschland und die Deutschen 1945-1955*

Oorspronkelijke uitgave: Rowohlt, Berlijn

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van bv Uitgeverij De Arbeiderspers, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslagontwerp: Sander Patelski

Omslagfoto: Werner Bischof/Magnum Photos/Agentur Focus

Portret auteur: Barbara Dietl

Typografie: Perfect Service

ISBN 978 90 295 4112 1/ NUR 320

www.arbeiderspers.nl

Inhoud

Voorwoord 9

1. **Het uur nul?** 17
Zoveel begin was er nog nooit. Zoveel einde ook niet 17
2. **In puin** 32
Wie ruimt dat ooit weer op? Strategieën bij het
puinruimen 32
Ruïnepracht en puntoerisme 49
3. **De volksverhuizing** 63
Bevrijde dwangarbeiders en gevangenen op drift 70
De verdrevenen en de schokkende confrontatie van de
Duitsers met zichzelf 93
Onderweg 114
4. **Danswoede** 126
Carnaval als catharsis 135
5. **Liefde anno '47** 154
De terugkeer van de opgebrande mannen 154
Constanze flaneert door de wereld 167
'Hongerig naar leven, dorstig naar liefde' 175
Hoe het vrouwenoverschot de mannen in de kaart
speelde 182
Vogelvrij in het Oosten 190
Veronika Dankeschön in het Westen 196

6. **Roof, rantsoenering en zwarte markt – een stoomcursus
markteconomie** 215
 - Hoe de burgers leerden plunderen 217
 - De logica van de bonkaarten 222
 - Een volk van kruimeldieven, ritselaars en sjacheraars 230
 - De zwarte markt als leerschool in staatsburgerschap 249

7. **Het wirtschaftswunder begon in Wolfsburg** 260
 - Geldhervorming, het tweede uur nul 260
 - Wolfsburg, de mensenplantage 271
 - Start-up – Beate Uhse ontdekt al ventend haar
businessmodel 294
 - Verzuipt Duitsland in de vunzigheid? De vrees voor
verloedering 305

8. **De heropvoeders** 313
 - In opdracht van de geallieerden sleutelen aan de
Duitse mentaliteit 313

9. **De Koude Oorlog in de kunst en het design van de
democratie** 349
 - Cultuurhonger 349
 - Hoe abstracte kunst de sociale markteconomie
aankleedde 357
 - Hoe het niertafeltje het Duitse denken transformeerde 377

10. **De klank van de verdringing** 387
 - Verzwijgen, praten – en lauw de gelederen sluiten 396
 - Een wonder dat het goed ging 412

- Nawoord – Geluk 421

Noten	427
Bibliografie	479
Illustratieverantwoording	493
Dankwoord	495
Register	497

Voorwoord

Op 18 maart 1952 verscheen in *Die Neue Zeitung* een tekst van de schrijver en redacteur Kurt Kusenberg. De titel was: 'Niets is vanzelfsprekend. Lof van een tijd van ellende'. Nog maar zeven jaar na de oorlog verlangde de auteur in dit stuk terug naar de weken van radeloosheid die waren gevolgd op het einde van de oorlog. Hoewel er toen niets meer functioneerde, de post, noch de spoorwegen of het verkeer, terwijl er zoveel mensen dakloos waren, honger hadden en er nog zoveel lijken onder het puin lagen, leken die weken hem achteraf bezien een goede tijd. 'Als kinderen' waren de mensen na de oorlog begonnen 'het verscheurde netwerk van de menselijke relaties opnieuw te knopen'. Als kinderen?

Kusenberg adviseerde zijn lezers dringend in gedachten terug te keren naar die 'kommervolle, koude, ellendige en gevaarlijke tijd', toen op drift geraakte mensen in afwezigheid van een staatsorde moraal en sociale samenhang opnieuw hadden gedefinieerd: 'Fatsoen sloot sluwheid en list niet uit – en zelfs kruimeldiefstal niet. Maar in dat halve roversleven bestond een roverseer die misschien moreler was dan het gietijzeren geweten van nu.'

Opmerkelijk. Zou er werkelijk zoveel avontuur zijn geweest in die tijd meteen na de oorlog? Zoveel 'roversseer'? Zoveel onschuld? Wat de Duitsers tot het eind van de oorlog verbonden had, was – gelukkig – compleet aan flarden. De oude orde was verdwenen, de nieuwe stond in de sterren geschreven, vooralsnog voorzagen de geallieerden in de eerste levensbehoeften.

Een samenleving kon je de circa 75 miljoen mensen die in de zomer van 1945 op het resterende Duitse grondgebied verzameld waren amper noemen. Men had het over de ‘niemandstijd’ of de ‘wolfstijd’, waarin ‘de mens de mens tot wolf’ was geworden. Het idee dat iedereen alleen voor zichzelf of zijn eigen roedel zorgde, bepaalde het zelfbeeld van het land tot diep in de jaren vijftig, toen het allang weer beter ging, maar men zich nog steeds verbeterd terugtrok in het gezin als een gesloten bolwerk. Zelfs in de beroemde karikatuur ‘Herr Ohnemichel’, het door de burgerbeweging Aktion Gemeinsinn gehekeld prototype van de apolitieke doorsnee-Duitser, bleef – in burgerge-daante – de wolf voortleven waartoe men de voormalige *Volks-genossen* in 1945 had zien afglijden.

Meer dan de helft van de mensen in Duitsland bevond zich na de oorlog niet waar ze thuishoorden of waar ze wilden zijn. Er waren 9 miljoen evacués en daklozen als gevolg van de bombardementen, 14 miljoen vluchtelingen en verdrevenen, 10 miljoen vrijgelaten dwangarbeiders en gevangenen, en geleidelijk keerden er ook vele miljoenen krijgsgevangenen terug. Hoe dit samenraapsel van verdreven, gedeporteerde, ontsnapte en overgebleven mensen uiteenviel en er een nieuwe samenhang ontstond, en hoe ‘volksgenoten’ langzamerhand weer burgers werden, daarover gaat dit boek.

Het is een geschiedenis die dreigt te verdwijnen onder de druk van de grote historische gebeurtenissen. De belangrijkste veranderingen speelden zich af in het dagelijks leven, bijvoorbeeld in het ‘organiseren’ van eten, door te plunderen, te ruilen en handel te drijven. En in de liefde. Na de oorlog greep de lust naar seksueel avontuur om zich heen, maar de vurig verwachte thuiskomst van de mannen leidde ook tot heel wat bittere teleurstellingen. Men bekeek veel dingen nu met andere ogen, wilde op alle fronten opnieuw beginnen; de echtscheidingscijfers gingen met sprongen omhoog.

De collectieve herinnering aan de eerste tijd na de oorlog

wordt gedomineerd door een paar iconen, die diep in het geheugen zijn gegrift: de Russische soldaat die de fiets van een vrouw afpakt; louche types op de zwarte markt die zich verdringen om een paar eieren; de provisorische golfplaten barakken waarin vluchtelingen en evacués bivakkeren; de vrouwen die terugkerende krijgsgevangenen vragend de foto van hun vermiste man voorhouden. Die paar beelden zijn visueel zo sterk dat ze als een eindeloos herhaalde stomme film de collectieve herinnering aan de eerste jaren na de oorlog bepalen. Maar daarbij blijft de helft van het leven onderbelicht.

Terwijl de herinnering het verleden normaliter in een steeds milder licht dompelt naarmate het verder terug ligt, geldt voor de jaren na de oorlog het omgekeerde. Die werden in retrospectief steeds duisterder. Een reden hiervoor is de wijdverbreide behoefte van de Duitsers om zichzelf als slachtoffer te zien. Hoe zwarter ze de inderdaad vreselijke hongerwinters van 1946 en 1947 afschilderden, zo dachten blijkbaar veel mensen, hoe minder zwaar uiteindelijk hun schuld woog.

Wie beter luistert, hoort het gelach. In 1946 trekt er alweer een spontane carnavalsstoet door het gruwelijk ontvolkte Keulen. Journaliste Margret Boveri herinnerde zich de 'enorme intensivering van het levensgevoel door de voortdurende nabijheid van de dood'. Zij had zich in de jaren dat er niets te koop was zo gelukkig gevoeld dat ze later besloot nooit meer grote aankopen te doen.

De ellende is niet te begrijpen zonder de lust die ze teweegbracht. De ontsnapping aan de dood stortte sommigen in apathie en ontketende bij anderen juist een ongekende uitbarsting van levensvreugde. De levensorde was uit zijn voegen geraakt, gezinnen waren uiteengerukt, oude verbanden verloren gegaan, maar mensen gingen op zoek naar nieuwe samenhang en wie jong en moedig was, ervoer de chaos als een ultieme vrijheid om elke dag opnieuw zijn geluk te zoeken. Hoe kon dat geluk van de vrijheid, dat vooral veel vrouwen voelden, in

de jaren van de opleving zo snel weer verdwijnen? Of bleef het beter intact dan de gangbare karikaturen van de jaren vijftig ons doen geloven?

De Holocaust speelde in het bewustzijn van de meeste Duitsers vlak na de oorlog een schrikbarend kleine rol. Sommigen waren zich weliswaar bewust van de misdaden aan het oostfront en over het algemeen erkende men een zekere fundamentele schuld omdat Duitsland de oorlog was begonnen, maar voor de miljoenvoudige moord op de Duitse en Europese Joden was in het denken en voelen geen plaats. Slechts een enkeling, bijvoorbeeld de filosoof Karl Jaspers, stelde die moord publiekelijk aan de orde. Zelfs in de uitvoerig bediscussieerde schuldbekentenissen van de protestantse en de katholieke kerk werden de Joden niet expliciet genoemd.

De onvoorstelbaarheid van de Holocaust speelde op perfide wijze ook het volk van de daders parten. De misdaden bezaten een zo grote dimensie dat ze al uit het collectieve bewustzijn werden gebannen terwijl ze plaatsvonden. Het feit dat ook welwillende mensen weigerden zich af te vragen wat hun gedeporteerde burens boven het hoofd hing, heeft het vertrouwen in de menselijke soort tot op de dag van vandaag aan het wankelen gebracht. Maar dat gevoel werd niet gedeeld door de meerderheid van de mensen die toen leefden.

Het verdringen en verzwijgen van de vernietigingskampen ging na de oorlog door, ook al probeerden de geallieerden de verliezers door middel van films zoals *Die Todesmühlen* onder dwang met de misdaden van de nazi's te confronteren.

Helmut Kohl sprak van de 'genade van de late geboorte', om aan te geven dat de volgende generatie makkelijk praten had. Er bestond echter ook iets als de genade van de doorstaande verschrikking. Door het trauma van de bommenachten, de zware hongerwinters van 1946 en 1947 en de strijd om het naakte bestaan in de chaos van alledag, hadden veel Duitsers

geen ruimte om aan het verleden te denken. Ze zagen zichzelf als slachtoffer – en bespaarden zichzelf daarmee de gedachten aan de échte slachtoffers. Tot hun eigen twijfelachtige geluk. Want zelfs mensen die min of meer fatsoenlijk waren gebleven, konden de volle omvang van de systematische massamoord, die door hen gedoogd, in hun naam en dankzij hun wegstijgen was gepleegd, niet tot zich laten doordringen, omdat ze dan waarschijnlijk amper de benodigde levensmoed en energie hadden kunnen opbrengen om de jaren na de oorlog te doorstaan.

Overlevingsdrang schakelt schuldgevoelens uit – een collectief verschijnsel, dat in de jaren na 1945 kan worden bestudeerd, en dat het vertrouwen in de mens en in de fundamenteën van ons eigen ik ernstig aan het wankelen brengt. Hoe hebben er op de basis van verdringing en verdraaiing niettemin twee op hun eigen wijze antifascistische, vertrouwenwekkende samenlevingen kunnen ontstaan? Die vraag probeert dit boek door analyse van de extreme uitdagingen en de bizarre levensomstandigheden in de jaren na de oorlog te beantwoorden.

Hoewel boeken als *Het Achterhuis* van Anne Frank en Eugen Kogons *De ss-staat. Het systeem van de Duitse concentratiekampen*^{1a} de verdringing bemoeilijkten, begonnen veel Duitsers de misdaden pas ten tijde van de Auschwitz-processen, dus na 1963, onder ogen te zien. In de optiek van de volgende generaties hadden ze zich niet in de laatste plaats door dat uitstel volledig in diskrediet gebracht, ook al profiteerden hun kinderen in puur materieel opzicht aanzienlijk van het feit dat hun ouders het verleden zo knap hadden weten te verdringen. Zelden werd er in de geschiedenis een generatieconflict zo verbeterd, woedend en tegelijk eigenmachtig uitgevochten als tussen de jongeren van 1968 en hun academische mentoren.

Onze indruk van de jaren na de oorlog wordt bepaald door het perspectief van de mensen die toen jong waren. De anti-autoritaire kinderen hadden de grootste moeite om sympathie

op te brengen voor de generatie van hun ouders. Hun verontwaardiging was zo groot, hun kritiek zo eloquent dat de mythe van de allesverstikkende bedomptheid die ze eerst hadden moeten verdrijven ons beeld van de jaren vijftig nog steeds beheerst – ondanks nuancerende onderzoeksresultaten. De generatie die rond 1950 geboren is, ziet zichzelf graag als de generatie die de Bondsrepubliek bewoonbaar heeft gemaakt en de democratie heeft bezield, en blaast dat beeld steeds nieuw leven in. De sterke vertegenwoordiging van de oude nazi-elite binnen het overheidsapparaat van de Bondsrepubliek was inderdaad al even schrikbarend als de onverzettelijkheid waarmee de amnestieverlening van nazimisdadigers erdoor werd gedrukt. Niettemin was de naoorlogse periode controversiëler, het levensgevoel opener, het meningsspectrum breder, de kunst innovatiever, waren de intellectuelen kritischer en was het leven van alledag paradoxaler dan de voorstelling van het tijdsgewricht van 1968 ons nog steeds doet geloven – dat kwam bij de research voor dit boek telkens weer aan het licht.

Maar er is nog een reden waarom we in onze historische herinnering met name voor de eerste vier jaar na de oorlog een behoorlijk grote blinde vlek hebben. Deze jaren zijn te midden van de grote hoofdstukken en tijdvakken van de geschiedenis een soort niemandstijd, waarvoor bij wijze van spreken niemand echt verantwoordelijk was. Het ene grote hoofdstuk in de geschiedenisboeken gaat over het tijdperk van de nazi's, dat eindigt met de capitulatie van het Duitse leger; het andere beschrijft de geschiedenis van de Bondsrepubliek en de DDR, die in 1949 begint, en behandelt de geldhervorming en de Blokkade van Berlijn hoogstens als voorgeschiedenis van de stichting van die staten. De jaren tussen het eind van de oorlog en de geldzuivering, de economische 'oerknal' van de Bondsrepubliek, zijn voor de geschiedschrijving in zekere zin een verloren tijd, omdat het in deze periode ontbreekt

aan een institutioneel subject. Onze geschiedschrijving is in wezen nog altijd gestructureerd als nationale geschiedenis, waarin de staat als politiek subject centraal wordt gesteld. Maar voor het lot van Duitsland waren vanaf 1945 maar liefst vier politieke centra verantwoordelijk: Washington, Moskou, Londen en Parijs – niet de juiste voorwaarden voor een nationale geschiedenis.

Ook het verhaal over de misdaden tegen de Joden en de dwangarbeiders eindigt meestal met de gelukkige bevrijding van de overlevenden door de geallieerde soldaten. Maar hoe verging het de overlevenden daarna? Hoe gedroegen de circa 10 miljoen uitgehongerde, uit hun vaderland weggevoerde gevangenen zich in het land van hun folteraars en de moordenaars van hun dierbaren, toen ze niet meer in de gaten werden gehouden? Hoe de geallieerde soldaten, de verslagen Duitsers en de bevrijde dwangarbeiders met elkaar omgingen is een van de treurigste, maar ook fascinerendste aspecten van de naoorlogse jaren.

In de loop van dit boek verschuift het zwaartepunt van de civilisatorische aspecten van het dagelijks leven, zoals puinruimen, liefde, diefstal en boodschappen doen, naar de culturele, het geestesleven en het design. Steeds scherper tekenen vragen over het geweten, over schuld en verdringing zich af. En des te prominenter worden de instanties die zich bezighouden met de denazificatie, die ook een esthetische kant had. Dat juist het jarenvijftigdesign nog steeds zo beroemd is, vloeit voort uit de verbluffende invloed die het had: door hun leefomgeving opnieuw vorm te geven veranderden de Duitsers zichzelf. Maar waren het echt de Duitsers die het uiterlijk van hun wereld zo radicaal veranderden? Parallel aan de opkomst van het design ontbrandde er een strijd om de abstracte kunst, waarin ook de bezettingsmachten aan de touwtjes trokken. Het ging om de esthetische aankleding van de beide Duitse republieken, om niets minder dan het gevoel voor schoonheid in

de Koude Oorlog. Daarom bemoeide zelfs de CIA zich ermee.

Na de oorlog leken de mensen het veel belangrijker te vinden om artistiek en fijnzinnig over te komen en onvermoeibaar diepzinnige gesprekken te voeren dan tegenwoordig, alsof ze naadloos konden aanhaken bij de omgangsvormen van het eind van de als goede oude tijd verheerlijkte negentiende eeuw. Tegenwoordig weten we veel over de Holocaust. Wat we niet goed weten is hoe men in de schaduw van de Holocaust verder kon leven. Hoe spreekt een volk over moraal en cultuur nadat er vele miljoenen mensen in zijn naam zijn vermoord? Moet het fatsoenshalve compleet afzien van spreken over fatsoen? Moet het zijn kinderen zelf laten uitzoeken wat goed en kwaad is? De interpretatie-industrie in de media draaide op even volle toeren als de andere raderwerken van de wederopbouw. Uit alles sprak een 'honger naar betekenis'. Het filosoferen 'op de puinhopen van het bestaan' stuurde het bewustzijn op geestelijke rooftocht. Mensen jatten betekenis zoals ze aardappels jatten.

1

Het uur nul?

**Zoveel begin was er nog nooit.
Zoveel einde ook niet**

Toneelcriticus Friedrich Luft beleefde het einde van de oorlog in de kelder van een stadsvilla vlak bij de Nollendorfplatz in Berlijn. Daar had hij, in ‘de geur van rook, bloed, zweet en goedkope drank’, met een paar andere mensen uit de buurt de laatste dagen van de eindstrijd uitgezeten. In de kelders was het veiliger dan boven in de huizen, die stelselmatig door het Rode Leger en de Wehrmacht werden beschoten.

Buiten was het inferno. Als je door het kelderraampje gluurde, zag je een Duitse tank onbeholpen in het schijnsel van de brandende huizen door de straat schuiven, stoppen, schieten, bijdraaien. Af en toe schoot een burger, struikelend, her en der dekking zoekend, over de zwaar beschadigde rijweg. Een moeder vluchtte met haar kindervan vanuit een kapotgeschoten, brandend huis naar de dichtstbijzijnde bunker.¹

Een oude man die de hele tijd vlak bij hun kelderraampje had gebivakkeerd, werd door een granaat aan flarden gereten. Op een keer kwamen een paar soldaten uit een kantoor van het Opperste Wehrmacht-commando hun kelder binnenvallen, ‘gespannen, willoze, ziekelijke kerels’. Ze hadden elk een doos met burgerkleding bij zich om hem te kunnen smeren ‘zodra het kritiek werd’, zoals ze zeiden. Hoe kritiek moest het nog worden? ‘Rot op,’ sisten de kelderbewoners. Niemand wilde

hen in de buurt hebben ‘als het einde kwam’. Het lijk van het gevreesde blokhoofd werd voorbijgetrokken op een kar; hij was uit het raam gesprongen.

Opeens bedacht iemand dat er in het huis aan de overkant nog een hoop hakenkruisvlaggen en portretten van Hitler lagen. Een paar dappere mannen gingen ernaartoe om ze allemaal te verbranden. Weg ermee, voor de Russen kwamen. Toen het geweervuur plotseling weer harder werd en de tooneelcriticus voorzichtig uit het kelderluik keek, zag hij een ss-patrouille van hun kant over het restant van een muur gluren. De ss’ers ‘kamdén nog één keer de omgeving uit’ op zoek naar lafaards die ze mee konden nemen de dood in.

Daarna werd het stiller. Nadat we een eeuwigheid met ingehouden adem hadden zitten wachten, liepen we voorzichtig het smalle trapje op naar boven, het regende zachtjes. Op de huizen aan de overkant van de Nollendorfpfplatz zagen we witte vlaggen glanzen. Wij bonden witte repen stof om onze arm. Toen klommen er al twee Russen over het stuk muur waar de ss’ers net zo dreigend achter vandaan waren gekomen. Wij staken onze handen omhoog. We wezen op onze witte lappen. Ze gebaarden dat het goed was. Ze glimlachten. De oorlog was voorbij.

Voor Friedrich Luft had het uur nul, zoals men het later zou gaan noemen, op 30 april geslagen. In Aken, 640 kilometer verderop naar het westen, was de oorlog op dat moment al een halfjaar afgelopen; Aken was in oktober 1944 als eerste Duitse stad door de Amerikanen ingenomen. In Duisburg was de oorlog in de wijken links van de Rijn op 28 maart voorbij, maar rechts van de Rijn pas zestien dagen later. Zelfs voor de officiële capitulatie van Duitsland bestaan er drie verschillende data. Kolonel-generaal Alfred Jodl ondertekende op 7 mei in het hoofdkwartier van de Amerikaanse generaal Dwight D. Eisen-

hower de onvoorwaardelijke capitulatie. Hoewel dat document uitdrukkelijk de westelijke geallieerden én het Rode Leger als overwinnaars erkende, stond Stalin op een herhaling van de ceremonie in zijn aanwezigheid. Daarom capituleerde Duitsland op 9 mei nog een keer; nu ondertekende generaal-veldmaarschalk Wilhelm Keitel de oorkonde in het Sovjethoofdkwartier in Berlijn-Karlshorst. Voor de geschiedenisboeken kwamen de overwinnaars als datum 8 mei overeen, hoewel er die dag in dat opzicht eigenlijk niets was gebeurd.²

Voor Walter Eiling daarentegen was het uur nul zelfs vier jaar later nog niet aangebroken. Hij zat toen nog steeds wegens een overtreding van de *Volksschädlingsverordnung*, de ‘verordening tegen schadelijke individuen’, gevangen in de strafinrichting Ziegenhain. De kelner uit Hessen was in 1942 gearresteerd omdat hij met kerst een gans, drie kippen en tien pond pekelvles had gekocht. Een nationaalsocialistische snelrechtbank had hem wegens ‘veronachtzaming van de oorlogseconomiebepalingen’ veroordeeld tot acht jaar tuchthuis met aansluitende inbewaringstelling. Na afloop van de oorlog verwachtten Walter Eiling en zijn familie dat hij wel gauw zou worden ontslagen. Maar de rechterlijke instanties dachten er niet aan zijn zaak te heropenen. Toen de minister van Justitie van de onder Amerikaans militair gezag vallende deelstaat Groot-Hessen de absurd hoge straf eindelijk introk, stelde de verantwoordelijke instantie zich op het standpunt dat daarmee weliswaar de gevangenisstraf, maar niet de inbewaringstelling was opgeheven. Dus Walter Eiling bleef in gevangenschap. Latere verzoeken om vrijlating werden afgewezen met als argument dat de gevangene labiel en arrogant was en bovendien nog niet tot werken in staat.

In Eilings cel was het naziregime na de stichting van de Bondsrepubliek nog steeds aan de macht.³ Vanwege gevallen als het zijne zou het begrip ‘het uur nul’ later hevig omstreden raken. In de hoofdkantoren van de grote concerns, de college-

zalen en de ambtelijke burelen werkte het gros van de nazi-elite immers vrolijk door. Het gebruik van de term 'het uur nul' versluisde die continuïteit, maar markeerde tegelijk het verlangen naar een nieuw begin; de term benadrukte de duidelijke normatieve cesuur tussen de oude en de nieuwe staat, ook al ging het leven natuurlijk door en sleepte men een omvangrijke erfenis uit het Derde Rijk mee. Bovendien stond 'het uur nul' voor veel mensen zo evident voor de fundamentele omwenteling die ze hadden meegemaakt dat het begrip tot op heden niet alleen in gebruik is gebleven, maar onder historici zelfs weer een renaissance doormaakt.⁴

Terwijl in Walter Eilings cel het onrecht in alle wreedheid bleef zegevieren, stortte elders elke vorm van openbare orde in. Politieagenten keken elkaar radeloos aan en wisten niet of ze eigenlijk nog wel in functie waren. Wie een uniform had, trok het liever uit, verbrandde het of gaf het een ander kleurtje. Hoge functionarissen namen vergif in, lagere sprongen uit het raam of sneden hun polsen door. De 'niemandstijd' brak aan; de wetten waren buiten werking gesteld, niemand was nog ergens toe bevoegd. Niets was nog iemands eigendom, tenzij hij er letterlijk bovenop zat. Niemand was verantwoordelijk, niemand bood bescherming. De oude macht had de benen genomen, de nieuwe was nog niet gearriveerd; alleen het gebulder van de artillerie wees erop dat hij in aantocht was. Zelfs de elite sloeg aan het plunderen. In kleine horden plunderden de mensen levensmiddelendepots en zochten ze in verlaten huizen naar iets eetbaars en een slaappleats.

Midden in Berlijn, waar de eindstrijd volop woedde, ontdekten de Berlijnse dirigent Leo Borchard samen met de journaliste Ruth Andreas-Friedrich, de arts Walter Seitz en de acteur Fred Denger op 30 april een witte os. Het groepje had net nog dekking gezocht voor een aanval van een laagvlieger, toen het dier opeens voor hun neus stond, ongedeerd en met zachte ogen, een surreële aanblik in het rokende horrorlandschap. Ze

Overlevingstechnieken in de grote stad: een Berlijner op zoek naar brandhout zet de bijl in een van de laatste bomen van de Tiergarten.

omsingelden het dier en trokken het aan zijn hoorns behoedzaam mee. Ze slaagden erin de os naar de binnenplaats van het pand te lokken waar ze een onderkomen hadden gevonden. Maar hoe nu verder? Hoe slachten vier stadse intellectuelen een koe? De dirigent, die het Russisch machtig was, durfde een Sovjetsoldaat aan te spreken die voor het huis stond. De soldaat hielp hen uit de brand door het dier met twee pistoolschoten om te leggen. Aarzelend gingen de vier vrienden het kadaver nu met keukenmessen te lijf. Maar ze bleven niet lang

alleen met hun buit. ‘Plotseling, alsof de onderwereld hem had uitgebraakt, verzamelt zich een joelende meute rond de dode os,’ noteerde Ruth Andreas-Friedrich later in haar dagboek. ‘Uit honderd keldergaten komen ze tevoorschijn gekropen. Vrouwen, mannen, kinderen. Zijn ze aangelokt door de geur van het bloed?’ Toen barstte het gevecht om de stukken vlees al los. Vijf bloederige knuisten rukten de tong uit de bek van de os. ‘Dus zo ziet het uur van de bevrijding eruit. Is dit het moment waarop we twaalf jaar lang hebben gewacht?’⁵

Het Rode Leger had elf dagen nodig om zich na het passeren van de buitengrens van de stad in de wijk Malchow een weg naar de laatste bolwerken in het centrum te vechten. Ook in de hoofdstad brak het eind van de oorlog dus niet overal op hetzelfde moment aan. Marta Hillers, de eveneens Berlijnse journaliste, die later onder het pseudoniem Anonyma bekend zou worden, durfde op 7 mei voor het eerst weer door de verwoeste straten te fietsen. Nieuwsgierig reed ze vanaf Berlin-Tempelhof een paar kilometer naar het zuiden en noteerde ’s avonds in haar dagboek:

Hier is de oorlog een dag langer voorbij dan bij ons. Je ziet al burgers die hun stoep vegen. Twee vrouwen trekken en duwen een zwartgeblakerde brancard op wieltjes, vast uit het puin vandaan gehaald. Er ligt een oude vrouw op onder een wollen deken, haar gezicht is lijkleek, maar ze leeft nog. Hoe verder ik naar het zuiden rijd, hoe meer de oorlog wijkt. Hier zie je al Duitsers in groepjes bij elkaar staan praten. Op onze straathoek durven de mensen dat nog niet.⁶

Nadat de witte os was geslacht en aan stukken was gescheurd, gingen dirigent Borchard en zijn vrienden een gebombardeerde woning binnen en doorzochten ze de kasten. In plaats van iets te eten vonden ze alleen grote hoeveelheden bruispoeder, dat ze uitgelaten lachend in hun mond stopten. Toen ze daarna

onder grote hilariteit wat kleren van de onbekende bewoners aanpasten, schrokken ze plotseling van hun eigen brutaliteit. Hun overmoed was opeens verdwenen, bedrukt kropen ze gevieren in het tweepersonsbed van de onbekenden, die volgens het bordje bij de bel Machulke heetten. Boven het bed hing een kleurig geborduurde spreuk: EIGEN HAARD IS GOUD WAARD.

De volgende dag ging Andreas-Friedrich de stad in, om eindelijk weer contact te zoeken met collega's, vrienden en familieleden. Net als iedereen snakte ze naar nieuws, frontberichten, en prognoses. Nóg een paar dagen later was het leven in Berlijn weer zover gestabiliseerd dat ze terug kon naar haar eigen zwaar beschadigde woning. Op het balkon bouwde ze een provisorisch fornuis van bakstenen, die overal voor het oprapen lagen, om iets te kunnen opwarmen. Een robinsonade midden in de grote stad. Aan gas en stroom hoefde ze niet te denken.

In haar dagboek beschreef ze haar snelle stemmingswisselingen. Hitler was dood, de zomer kwam eraan, en ze wilde eindelijk iets van haar leven maken. Ze stond te popelen om haar krachten, haar scherpe observatievermogen en haar schrijftalent weer in te zetten. De oorlog was pas twee maanden voorbij, toen ze in een vlaag van euforie schreef:

De hele stad leeft in een roes van verwachting. Iedereen barst van de werklust, je zou duizend handen willen hebben en duizend stel hersens. De Amerikanen zijn hier. De Engelsen, de Russen. Ook de Fransen schijnen in aantocht te zijn. [...] Dat is het enige waar het om draait: dat wij in het middelpunt van het gebeuren staan. Dat de wereldmachten elkaar in onze puinhopen ontmoeten en wij de vertegenwoordigers van die wereldmachten bewijzen hoe serieus onze ijver is, hoe grenzeloos serieus onze inspanningen voor herstel en vooruitgang. Berlijn draait op volle toeren. Als ze ons nu begrijpen en vergeven, kunnen ze alles van ons gedaan krijgen. Alles! Dat we het

nationaalsocialisme afzweren, dat we de voorkeur geven aan het nieuwe, dat we werken en in principe van goede wil zijn. Nooit eerder waren we zo rijp voor de verlossing.⁷

Je zou verwachten dat de Berlijners zich voelden zoals hun stad eruitzag: verpletterd, overwonnen, rijp voor de sloop. In plaats daarvan voelt de 44-jarige dagboekschrijfster een ‘roes van verwachting’, en dat zeker niet alleen bij zichzelf. De hele stad stond volgens haar te popelen om zich met volle kracht op het werk te storten. Ruth Andreas-Friedrich was lid geweest van de kleine verzetsgroep Onkel Emil, ze wordt in herdenkingscentrum Yad Vashem in Jeruzalem geëerd als ‘Rechtvaardige onder de volkeren’. Het waren dus niet alleen de gevoelloze Duitsers die zich op het werk wilden storten, degenen die niet konden rouwen. Hitlers zelfmoord is pas twee maanden geleden, en nu al wil Berlijn – in de woorden van deze tegenstandster van het nationaalsocialisme – weer in het ‘centrum van het gebeuren’ staan, snakt het naar vooruitgang en vergeving.

Achter dat felle verlangen naar een nieuw begin ligt het einde van een inferno waarvan men overal maar een minuscuul stukje had meegekregen. Inmiddels werkt de derde generatie historici aan de beschrijving van dat inferno, in een poging de dimensie van de verschrikkingen enigszins begrijpelijk te maken. Die blijft onvoorstelbaar. Niemand kan bevatten wat 60 miljoen oorlogsslachtoffers betekenen. Er bestaan ezelsbruggetjes om ten minste de statistische omvang tastbaarder te maken. Bij de vuurstorm in Hamburg tijdens de bombardementen in de zomer van 1943 kwamen 40.000 mensen om het leven – een gruwelijke hel waarvan de beelden in het collectieve geheugen gegrift staan. De brand beroofde circa 3 procent van de Hamburgse bevolking van het leven. Hoe verschrikkelijk die gebeurtenissen ook waren, het totale percentage slachtoffers in heel Europa was meer dan twee keer zo hoog: de oorlog kostte 6 procent van alle Europeanen het leven.